

УДК 811.161.2:81'36

САЙК Аліна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філології та мовної комунікації, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», пр. Дмитра Яворницького, 19, Дніпро, 49005, Україна (alina.ntudp@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5092-9481>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.59.7>

Бібліографічний опис статті: Сайк, А. (2024). Проблема відтворення історичної лексики в романі «Фортеця на Борисфені» Валентина Чемериса. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 59, 56–63, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.59.7>

ПРОБЛЕМА ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКИ В РОМАНІ «ФОРТЕЦЯ НА БОРИСФЕНІ» ВАЛЕНТИНА ЧЕМЕРИСА

Анотація. Наше дослідження пов'язане, з одного боку, з аналізом лексико-семантичних груп історизмів та їхніх стилістичних особливостей в романі Валентина Чемериса «Фортеця на Борисфені», а з іншого, – з розумінням нової емоційної або нової функціонально-стильової забарвленості, яку вони набувають на певному часовому зрізі. Це дає нам можливість зробити висновок, що їх уживання в мові зумовлено не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Лексикологічні дослідження останніх років характеризує посилений інтерес до проблем розвитку мови, до механізму вдосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденцій розвитку слова й лексичного фонду загалом. Робота з фактичним матеріалом показала, що історична лексика не вийде з ужитку хоч би тому, що без неї неможливо створити історичний художній твір. Мета нашого дослідження полягає у вивченні стилістичних особливостей лексико-семантичних груп історичної лексики в романі «Фортеця на Борисфені» Валентина Чемериса як засобу відображення побуту, звичаїв, військової діяльності козаків. Основні методи лінгвістичного дослідження: теоретичний аналіз; порівняльно-історичний метод; описовий метод; системний аналіз (добір фактичного матеріалу та його групування). Наукова новизна дослідження полягає в проведенні самостійного комплексного аналізу історичної лексики в романі «Фортеця на Борисфені» Валентина Чемериса з погляду її семантико-функціональних та стилістично-функціональних особливостей. Зазначимо, що основна функція історичної лексики – номінація колишніх історичних реалій. У статті йтиметься про співвіднесеність історизмів зі словами одного або різних стилістичних рівнів. Щоб значення історичних слів було зрозумілим, наводитимемо контекст, у якому їх використано. У ході дослідження встановлено, що в романі Валентина Чемериса «Фортеця на Борисфені» переважають історизми, що належить до козацької лексики. Меншу кількість застарілої лексики становлять слова, пов'язані з веденням домашнього господарства, оселею або ж з працею мешканців сіл.

Ключові слова: історизм, лексико-семантична група, лексема, архаїзм, термін.

SAIK Alina – Candidate of Philological Sciences, Docent, Docent at the Department of Philology and Language Communication, Dnipro University of Technology, 19, Dmytro Yavornytskyi ave., Dnipro, 49005, Ukraine (alina.ntudp@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5092-9481>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.59.7>

To cite this article: Saik, A. (2024). Problema vidtvorennia istorychnoji leksyky v romani «Forteca na Borysfeni» Valentyna Chemerysa [The problem of reproducing historical vocabulary in the novel "Fortress on Borysfen" by Valentyn Chemerys]. *Problemy humanitarnych nauk: zbirnyk naukovych prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Filolohiia» – Problems of Humanities*.

"Philology" Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 59, 56–63, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.59.7> [in Ukrainian].

THE PROBLEM OF REPRODUCING HISTORICAL VOCABULARY IN THE NOVEL "FORTRESS ON BORYSFEN" BY VALENTYN CHEMERYS

Summary. Our research is connected, on the one hand, with the analysis of lexical-semantic groups of historicisms and their stylistic features in Valentyn Chemeris's novel "The Fortress on Borysfen", and on the other hand, with the understanding of the new emotional or new functional and stylistic coloring that they acquire in a certain time slice. This gives us the opportunity to conclude that their use in the language is determined not only by semantics, but also by stylistic paradigmatics. Lexicological research in recent years is characterized by an increased interest in the problems of language development, in the mechanism of improving the means of lexical nomination, and the manifestation of trends in the development of words and the lexical fund in general. The work with the actual material showed that the historical vocabulary will not be removed from the use of the Ukrainian language because it is impossible to create a historical work of art without this vocabulary. Without historicisms and archaisms, it is impossible to convey to the reader the flavor of the era the writer is writing about. The purpose of our study is to study the stylistic features of the lexical-semantic groups of historical vocabulary in the novel "Fortress on Borysfen" by Valentyn Chemeris, as a means of reflecting the everyday life, customs, and military activities of the Cossacks. The main methods of linguistic research: theoretical analysis; comparative-historical method; descriptive method; system analysis (selection of factual material and its grouping). The scientific novelty of the study consists in conducting an independent comprehensive analysis of the historical vocabulary in the novel "Fortress on Borysfen" by Valentin Chemerys from the point of view of its semantic-functional and stylistic-functional features. It should be noted that the main function of historical vocabulary is mostly the function of nomination of former historical realities. It will be about clarifying the correlation of historicisms with words of one or different stylistic level. To make the meaning of historical words clear, let's give the context in which they are used. In our article, we found out that in Valentyn Chemeris's novel "Fortress on Borysfen" historicisms, which belong to the Cossack vocabulary, prevail. A smaller amount of obsolete vocabulary consists of words related to household management, housing, or the work of village residents.

Key words: Historicism, lexical-semantic group, lexeme, archaism, term.

Постановка проблеми. Концепція розвитку української літератури, інтегрованої в світовий культурний простір, на зламі XX–XXI ст. у черговий раз висуває потребу всебічного й об'єктивного вивчення різножанрових художніх і художньо-документальних текстів сучасних митців. У вітчизняній літературі до таких унікальних багатогранних особистостей належить відомий прозаїк Валентин Лукич Чемерис (1936–2016) – автор гуморесок, оповідань, новел, повістей, романів, спогадів, публіцистичних праць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало дослідників займалися вивченням творчості й манери письма В. Чемериса, а саме: В. Кирилюк (Кирилюк, 2003, с. 4–5), С. Мартинова (Мартинова, 2001, с. 138–141), Л. Романчук (Романчук, 2001, с. 138–141), В. Чепіга (Чепіга, 2003, с. 152–155) та ін. У статті Л. Король «Творчість Валентина

Чемериса в контексті української історичної прози XX – поч. XXI ст.» подано аналітичний огляд літературознавчих матеріалів, присвячених творчості письменника, а також окреслено особливості його письма (Король, 2015, с. 161–167). Як зазначав В. Чепіга, «<...> Валентин Чемерис вирізняється глибиною вивчення фактографічного матеріалу і вишуканою стилістикою» (Чепіга, 2003, с. 152–155). В. Савченко назвала письменника «найпродуктивнішим прозаїком Придніпров'я і одним із найплодовитіших в Україні» (Савченко). Проте його історична проза сьогодні ще не досліджена належним чином, тож відкриває перед науковцями широкі перспективи.

Вивчення лексичного складу твору, а саме засобів лексико-синонімічного вираження мовлення, до яких відносять слова з історичним забарвленням, визначає **актуальність** нашого дослідження. **Мета** нашої

наукової розвідки полягає в дослідженні стилістичних особливостей лексико-семантичних груп історичної лексики в романі «Фортеця на Борисфені» Валентина Чемериса як засобу відображення побуту, звичаїв, військової діяльності козаків.

Відповідно до мети було визначено завдання наукової розвідки: проаналізувати роман В. Чемериса «Фортеця на Борисфені» на предмет виявлення історично маркованої лексики, визначити її функції; виділити лексико-семантичні групи історизмів; розглянути доцільність використання історичної лексики в романі.

Виклад матеріалу. В історії української літератури тема козацтва посідає особливе місце. «Звитяжний воїн», «захисник Вітчизни», «оборонець землі рідної», запорозький козак постає героєм низки літературних творів, з-поміж яких «Фортеця на Борисфені» Валентина Лукича Чемериса. Історична лексика у творі – носій відомостей про побут, звичаї, зброю запорожців, організацію їхнього війська, про тактику ведення ними боїв. Дослідження стилістичних особливостей цієї лексики в романі допомагає щонайповніше зрозуміти особливості змальованої автором епохи.

Лексику української мови за характером уживання в повсякденному спілкуванні традиційно поділяють на активну й пасивну. До останньої зараховують слова, якими носії тієї чи тієї мови не послуговуються взагалі або послуговуються лише з певними, переважно стилістичними, інтенціями. Така лексика набула статусу застарілої, оскільки вийшла з ужитку, не задовольняє вимог і потреб сучасної комунікації, інакше кажучи, відійшла на периферію лексичної системи. У науковій літературі застарілі слова кваліфікують як лексичні історизми (позначають неактуальні для сучасного носія мови поняття) й архаїзми (замінені в сучасній мові словами-синонімами) (Булаховський, 1975, с. 264).

У романі «Фортеця на Борисфені» найбільша кількість історизмів належить до козацької лексики. Багато з них позначають посади, що існували на початку ІХ століття, предмети одягу, сільськогосподарські знаряддя. Також трапляються історизми на позначення предметів побуту, ті, що пов'язані

з веденням домашнього господарства та працею мешканців сільської місцевості тощо.

Один із архаїзмів роману – онім Борисфен, широко вживаний у творах античних авторів. За Геродотом, Борисфен – третя ріка світу (після Нілу й Дунаю) та найважливіша ріка Скіфії, стосовно устя якої він визначав територіальне розташування тамтешніх народів. Борисфен вирізнявся повноводністю, великою кількістю риби, родючою долиною, де мешкали скіфи-землероби (борисфеніти). Деякі вчені пов'язують з Борисфеном походження назв р. Березина та о-ва Березань. Сам автор найчастіше називає річку Дніпром, але вживає й назву «Борисфен» задля художнього прийому, який надає тексту історичного забарвлення. Наприклад: *Він споруджував укріплення в Барі на Поділлі, фортеці у Бродах на Львівщині і, зрештою, на березі річки **Борисфен**, «званої в народі Ніпр чи Дніпр», – тобто Кодацьку* (Чемерис, 1993, с. 88); *Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя, яке є «місцем притулку козаків на **Борисфені**»* (Чемерис, 1993, с. 64); *У 1648 році з наказу гетьмана повсталі України Богдана Хмельницького Кодацьку фортецю штурмом візьме ніжинський полковник Прокіп Шумейко, і запорозька залога назавжди стане на **Борисфені**, річці, званій в народі Ніпром, чи Дніпром* (Чемерис, 1993, с. 56).

Вартує уваги іменник БАСТІОН ('старовинна бойова споруда на розі фортечного муру', від лат. *bastilio* – 'будую укріплення'), який автор досить широко використовує в своєму творі. Тогочасні фортечні споруди, що виконували функцію оборони замку, теж називали *бастіонами*. У романі виділяємо також і інші лексеми на позначення оборонних укріплень: МУР, ФОРТЕЦЯ, БРАМА, БЕКЕТНА ЗАЛОГА, БАШТА, ВЕЖА, БІЙНИЦЯ. Наведемо декілька прикладів: *Для козаків та **фортеця** – що скалка в оці* (Чемерис, 1993, с. 5); *Комендант у супроводі кількох драгунів сам особисто перевіряв, чи міцно зачинена **брама**, потім обходив **фортецю**, піднімався в **бастіони**, до сигнального дзвона, перевіряв варту на стінах, аби впевнитись, що всі на своїх місцях і пильно стережуть **фортецю*** (Чемерис, 1993, с. 78); *Північ-*

ний **мур** захищав крутий берег, з південного боку, зі степу, розкидали на великій відстані кам'яні й металеві гостроконечники, аби не могла пройти ворожа кіннота (Чемерис, 1993, с. 61).

Прикметники-конкретизатори вказують на функційне призначення споруди: оборонні вежі, дозорна вежа, фортечні ворота, наприклад: *З фортечних воріт тихо та жваво виповзла валка і розчинилась у серпневій млі* (Чемерис, 1993, с. 67).

Переходячи до аналізу іншої лексико-семантичної групи історичної лексики, варто відзначити агентивні утворення на позначення назв осіб, які виконували певний вид роботи при війську або у фортеці: ЗБРОЯР, ГАРМАШ, СТРИЛЬЦІ, ДОВБИШ, БРАМНИК, КОЗАК–СТОРОЖОВИК, ГІНЕЦЬ, ПЧКУР, ГРЕЧКОСІЙ, ШАБЕЛЬНОЇ СПРАВИ МАЙСТЕР, ЛІРНИК. Проаналізуємо деякі з них.

ЛІРНИКАМ відведена особлива роль. Це сліпці, які «носили» Україною новини, пісні про славетні битви та відомих людей. Кожну появу в сюжеті лірника супроводжує пісня про могутній народ, козаків та славетних отаманів. За сюжетом, лірникам недруги часто відрубували голову, аби не ширили серед народу духу волі: *Один з вершників звернув коня, помчав до старого лірника і махнув шаблею... І дарма вбивця старався. Бо хіба, зрубавши голову, можна пісню вбити?* (Чемерис, 1993, с. 45); *Скидан вибив об гармату попів з люльки, сунув її за пояс і повернувся до гармашів* (Чемерис, 1993, с. 56); *У передмісті запорозької столиці в нечисленній (в ті часи) слобідці мешкали різні майстри, ремісники і взагалі робітний люд: кравці, шевці, зброярі, ковалі, шабельних справ майстри...* (Чемерис, 1993, с. 104); *І тоді довбиші підняли колотушки, обтягнені повстю, і вдарили у литаври* (Чемерис, 1993, с. 77).

На особливу увагу заслуговує лексико-семантична група, що об'єднує назви старовинної зброї, військового спорядження й регалій.

З-поміж «розмаїтої і огнистої» зброї виділяємо МУШКЕТИ, ПІСТОЛІ, САМОПАЛІ, АРМАТА (гармата), ГАКІВНИЦЯ (довга й важка рушниця, з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорізьких козаків у XV–XVI ст.) (Данилюк, 2004, с. 578). – *Гар-*

маші! – крикнув Павлюк. – *Бийте по бігунах! Самопали, вогонь! Мушкети!*.. (Чемерис, 1993, с. 95).

Лексема ПІСТОЛЬ вживана в романі «Фортеці на Борисфені» доволі часто: – *Ось вам папір! – в руках Гордія Чурая пістоль* (Чемерис, 1993, с. 101).

Особливого поширення серед козаків набули АРМАТИ (або ГАРМАТИ). Цю назву вживано у творі більше 150-ти разів, але в архаїчній формі – «армата»: *Одне слово, армати в замку, а замок в руках драбантів* (Чемерис, 1993, с. 44); *Замок там багатий, чимало армат, великі запаси пороху, свинцю та куль* (Чемерис, 1993, с. 44).

До цієї групи також входять частовживані слова ПОРОХ, КУЛЯ. До речі, лексему куля автор роману використовує й у метафоричному значенні: – *Не перцюйте, бо куля жартів не любить. Вона, як і горобець, вилетить – не спіймаєш* (Чемерис, 1993, с. 456).

Із назв холодної зброї найчастіше в творі вживано слова ШАБЛЯ, СТРИЛА, СПИС, ПАЛАШ, БУЛАВА, БОЙОВІ СОКИРИ тощо. Також у бою використовували БАТІГ або НОГАЙКУ: *Чигирином густо висипали зорі й тьмяно полискували на козацьких шаблях* (Чемерис, 1993, с. 10); *Вулицями сновигали жовніри з награбованим збіжжям, хапали селян і гнали їх на майдан до церкви, де гусари рубали їх мечами й кололи списами...* (Чемерис, 1993, с. 37).

Козацькі збройні сили в Чемериса позначені терміном ВІЙСЬКО (слово трапляється більше 180 разів). Найчастіше його вживано з прийменниками «коронне» та «запорізьке» – такі назви мали два війська-вороги.

Інша група лексичних одиниць об'єднує назви військових чинів (посад при війську запорізькому, також воїнів, що виконували певну військову службу чи сповняли додатковий обов'язок:

Високі чини: ГЕТЬМАН, АТАМАН, ХОРУЖНИЙ, КОМІСАР ФОРТЕЦІ, СТАРОСТА, РОТМІСТЕР, СЕЙМОВИЙ КОМІСАР, ХОРУЖНИЙ, СОЦЬКИЙ АТАМАН, ВІЙТ, ДЕСНИЦЯ, РЕЄСТРОВА СТАРШИНА, КАШТЕЛЯН.

Чини нижчої ланки або виконувачі якихось обов'язків при фортеці: СОТНИК, ОБОЗНИЙ, ПЕРНАЧНИК, КОШОВИЙ,

КОЗАК–СТОРОЖОВИК, ВОЄВОДА, ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР, НАДВІРНИЙ КОЗАК, ПІДСТАРОСТА, НАМІСНИК, УРЯДНИК, ГІНЕЦЬ, БРАМНИК, ДРАБАНТ.

У XV–XVII ст. в Україні широкого вжитку набуло слово КОЗАК, яким називали незалежну людину. Це національний герой, що представляє українську ментальність, українську душу, українське слово. Але автор у романі «Фортеця на Борисфені» вживає також іменник ВОЯК, утворений від **вої** за допомогою суфікса **-ак**. У сучасній українській мові слово *вояк* зберігається як стилістично нейтральне до ВОЇН. Тих, хто бився на стороні отамана Сулими (головного героя), В. Чемерис називає СУЛИМІВЦІ, а також використовує слово СОТНИК ('особа, яка очолювала сотню військову та адміністративно-територіальну одиницю на Україні в XVII–XVIII ст. і призначалася гетьманом або царем').

Поряд із назвою ОТАМАН уживана й назва КОШОВИЙ: *До всього ж кошовий настановлює тебе головним отаманом Кодацької фортеці* (Чемерис, 1993, с. 111).

Частотним у творі є іменник ЖОВНІР (жолнір, жолн'єр, жолнер) – 'воїн, вояк, солдат, найманий солдат, ратник'. Письменник називає так польських загарбників, що воюють з козаками: *Не минуло ї чотирьох років, як підневільний люд, не витримавши утисків шляхти й магнатів та жорстокого насильства, що його чинили жовніри на Україні...* (Чемерис, 1993, с. 65).

Не менш цікавою історичною лексемою є ДЖУРА (ЦЮРА або ЧУРА) – так називали в Україні в XVI–XVIII зброєносця, учня в козацької старшини. Зазвичай джурами були молоді хлопці. Це рангове звання Чемерис часто вживає в поєднанні з займенниками *його*, *той*. Джура виступає як міцне плече, допомога заможному козакові, слуга при ньому:

– *Ну ї джура в тебе, гетьмане. В яке місто не прийдемо, так і дівчина в нього. Із свого гетьмана приклад бере!* (Чемерис, 1993, с. 54); *Вигулькнув джура, приніс води, каламутної, теплої, що не лізла в горло ї чомусь тріщала на зубах* (Чемерис, 1993, с. 55).

Доволі частотним у романі є слово КОРОННИЙ у значенні 'найвище звання, надаване начальникові військових сил у давній

Польщі'. Герої роману послуговуються ним у поєднанні з поширеним у Галичині полонізом ЄГОМОСЦЬ 'його милість' – так називали священників. Майже жодного разу при слові КОРОННИЙ не вжито якогось з історичних польських іменем, автор навмисно зневажливо вживає без імен: *Єгомосць коронний гетьман збереже за гетьманом булаву і нагородить пана гетьмана маєтком!* (Чемерис, 1993, с. 66).

Інший історизм, турецького походження, який виявляємо на сторінках твору, – це **гайдамака** ('учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського війська'). Лексеми *гайдамак* (гайдамака) і *гайдук* лінгвісти розглядають як найменування осіб, які діяли в добу козацтва. Припускають, що слово КОЗАК походить від середньоазіатського *казмак*. Натомість лексема ГАЙДУК має угорське походження й уживане як синонім до лексеми КОЗАК. Обидва номени позначають легкого воїна, ратника: *Зустрічають його гайдамаки в темнім лузі над рікою* (Великий, 2005, с. 40).

Розглянемо іншу лексико-семантичну групу історичної лексики, наявну в романі «Фортеця на Борисфені», – на позначення побутових предметів.

Невід'ємним атрибутом у козаків була ЛЮЛЬКА, що призначалася для куріння і складалася з мундштука і чашечки для накладання тютюну. Текст засвідчує, наскільки цей інструмент для паління був важливий для козаків: *По тому вогню з люльки його ї знайшла ворожа куля. Падаючи, Кикошенко вигукнув: – «Фортецю взяли, люльку встиг посмоктати, можна ї на той світ, коли не зумів на цьому розминутися з кулею...»* (Чемерис, 1993, с. 314).

КАРАФКА – слово запозичене через польське посередництво з італійської або французької мов; іт. *caraffa* «тс.», *caraffina* (зменш.), звідки фр. *carafe*, через іспанську мову (ісп. *garrafa* «тс.») прийшло з арабської; 'посудина з вузьким довгим горлом (для води, квасу і т. ін.): Сулима поставив на стіл пузату карафку' (Чемерис, 1993, с. 270).

ОКОВИТА. У першій половині XVII ст. староукраїнській мові стала відомою лексема **оковита**, яка називала не будь-яку, а тільки міцну горілку високого гатунку. Слово запозичене з середньолатинської мови, можливо,

через посередництво польської (лат. aqua vitae 'вода життя, жива вода'). Значно менше в пам'ятках староукраїнської мови виявлено слів на позначення нехмільних напоїв, як-от *вода*. Оковиту дуже любили козаки, вони пили її, коли святкували перемогу, пили, коли було страшно і коли хтось хотів, щоб людина менше думала, нею частували гостей: *Він і справді повернувся за мить, несучи штоф оковитої* (Чемерис, 1993, с. 224).

ОБОЗ (праслов. чи східно-прасл. *obozъ, тобто «обвоз») – низка возів (підвід або машин), що перевозять будь-які вантажі: *В голодному місті люди сиділи на мізерному пайку, тому з швидкістю блискавки поширилась чутка, що йде обоз в Мошни, повний зерна, і люд повалив навстріч, до міської брами* (Чемерис, 1993, с. 101).

ЯРМО – упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблена з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами. У романі слово «ярмо» використано в метафоричному значенні – 'панщина та провина': *Що й на мені ярмо... А ти хочеш, щоб я тебе кохала, пестила... З ярмом на шії?* (Чемерис, 1993, с. 301).

ЧАРКА – лексема має значення 'посудина для пиття спиртних напоїв'. У творі вживане рідко (3 рази): *І очі чаркою всім не залєш* (Чемерис, 1993, с. 207).

У романі «Фортеця на Борисфені» вживано історичну лексику, що належить до тематичної групи на позначення назв одягу: КАПТАН, КИРЕЯ, ПОЯС, ШАПКА, ЧЕРКЕСКА, ДЕЛІЯ, БЕКЕША, ШАРОВАРИ, ФЕРЕЗІЯ, ПОНОЖІ.

СОРОЧКА (у Валентина Чемериса колір сорочки створює настрій і передає атмосферу зображуваних подій). Найчастіше сполучається з прикметниками «вишивана», «біла» та «латана». Українське слово *сорочка* походить від прасл. *sořica, *sořьka – зменшувальної форми від *sorku, походження якого незрозуміле і досі: *Її ніжне юне личко так і полум'яніло, полум'яніла вишивана сорочка, дівчина зняковіло заплітала і розплітала кінчик довгої коси* (Чемерис, 1993, с. 254); *Вона лежала на землі зв'язаною, сорочка на ній була порвана, чорне волосся розметалося по оголених плечах* (Чемерис, 1993, с. 88); *Вишивана сорочка вражала білизною* (Чемерис, 1993, с. 53).

КУНТУШ – верхній жіночий і чоловічий одяг військового та шляхетного станів з відрізною приталеною спинкою та малими зборками і широкими розрізними вилогами на рукавах. Слово *кунтуш* походить від пол. *kontusz*, *kuntusz*, що через часткове посередництво угор. *köntös* і посередництво тур. *kontoş* сходиться до грец. *κάνδυς* («перський одяг з довгими рукавами»), яке вважається словом мідійського походження. Найчастіше у творі виявляємо «сині кунтуші» у панів та гетьманів, які вдягали поверх жупана: *Козаки були в шароварах, каптанах, старишина прийшла в кунтушах з коштовних тканин, часто гаптованих сріблом, в голубих та рожевих киреях, міщани — в черкесках, деліях, бекешах, селяни — в сорочках та шароварах з домотканого полотна, у солом'яних брилях...* (Чемерис, 1993, с. 269); *Кунтуш з відкидними рукавами, прикрашений золотими й срібними галунами* (Чемерис, 1993, с. 90); *Хай ліпше послі балакають, а ми послухаємо! Кемеровський звівся, обтрусив солому, поправив фerezію – довгий приталений плащ з широкими рукавами, облямований хутром та прикрашений метлицями, – і кахикнув* (Чемерис, 1993, с. 263).

Наведені приклади ілюструють різноманіття назв зі сфери побуту, якими послуговується письменник.

У романі також трапляються колоритні назви недругів та ворогів, а також зневажливі назви бідних людей – МОСКОВИТ, СМЕРД, КАТОРЖАН, ЛАНЕЦЬ, ЧЕЛЯДИНА, НЕЛЮД, ЛОТР, БИДЛО, БІДНОТА, ХЛОП, ПЛЕБЕЙСЬКИЙ БЕВЗЬ. Слово БИДЛО у творі вживане автором найчастіше. Бидло (пол. *bydło*) – зневажлива назва, яку вживала шляхта Речі Посполитої стосовно кріпаків чи людей нижчих верств суспільства взагалі, дослівно – «худоба» (Словник староукр. мови XIV-XV ст., 1977, с. 189): *Відведіть цього лотра до річки, почепіть на шию каменюку і турніть його у Дніпро... – хай, бидло, н'є донесочу, якщо вже йому так заблаглося води!* (Чемерис, 1993, с. 105).

Висновки. У нашій статті проаналізовано й розподілено за лексико-семантичними групами найколоритніші історизми, виявлені в романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса. Встановлено, що найбільша кількість

історизмів належить до козацької лексики. Багато з них позначають посади, що існували від початку IX століття, предмети одягу, сільськогосподарських знарядь тощо. Іншу групу становлять історизми на позначення предметів побуту, ті, що пов'язані безпосередньо з оселею або ж з веденням господарства чи працею мешканців сіл.

У статті з'ясовано значення кожної такої лексеми, її роль в реченні та, як наслідок, у романі. Вони засвідчують високу компетентність автора твору Валентина Чемериса, його глибоке знання української культури доби козацтва. З'ясовано, що історизми здебільшого використані в нейтральному плані, як потрібні мовні засоби,

без яких неможливо дати доцільний опис суспільства певного часу, відтворити культурно-побутовий колорит епохи, змалювати портрет персонажа.

Отже, мова історичної прози – це складне, багатогранне явище. Вона складається з двох шарів: мови сучасної і мови відтвореної епохи. У творах Валентина Чемериса обидва ці шари доречно взаємодіють, доповнюючи один одного, підкреслюючи естетичні можливості історичної прози.

Варто зазначити, що на сьогодні питання комплексного вивчення історичної лексики в творчості Валентина Чемериса є малодослідженим, що визначає подальшу перспективу наукових досліджень у цій галузі.

ЛІТЕРАТУРА

- Булаховський Л. А.** Вибрані праці : у 5-ти томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1975. 438 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- Данилюк Н.** Україна в словах. Мовокраїнознавчий словник-довідник : Навч. посіб. Київ : ВЦ Про-світа, 2004. 704 с.
- Єрмоленко С. Я.** Нариси з української словесності : стилістика та культура мови. Київ : Довіра, 1999. 431 с.
- Кирилюк В.** «Убивство на хуторі біля Диканьки». *Культура і життя*, 2003. 5 лист. С. 4–5.
- Король Л.** Творчість Валентина Чемериса в контексті української історичної прози ХХ – поч. ХХІ ст. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, 2015. Випуск VIII. С. 161–167.
- Література. Теорія. Методологія / Пер. з польськ. С. Яковенка; Упорядкув. і ред. Д. Уліцької. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 543 с.
- Мартинова С. М.** До питання розвитку історичної романістики Придніпров'я 1970–1980-х років. *Таїни художнього тексту (до проблеми поетики художнього тексту)* [Зб. наук. пр.] / Ред. кол. : Н. І. Заверталюк (наук. ред.) та ін. Дніпро : Ліра, 2015. №18. С. 137–142.
- Мартинова С.** Історія одного роману, чи роман про одну історію. *Київ*. 2001. № 10. С. 138–141.
- Романчук Л.** Загадка чарівності. *Київ*. 2001. № 9–10. С. 140.
- Савченко В.** «Шлях у три покоління» (есе про прозаїків Придніпров'я : антологія прози Придніпров'я : [передмова]). URL : <http://filosof-50.ucoz.ru/publ/3-1-0-76>.
- Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Київ, 1977. Т. 1. 211 с.
- Чемерис В. Л.** Фортеця на Борисфені. Київ : Українські письменники, 1993. 489 с.
- Чепіга В.** Убивство на хуторі біля Диканьки. *Вітчизна*. 2003. № 11–12. С. 152–155.

REFERENCES

- Bulakhovskiy, L.** (1975). *Vybrani pratsi [Selected works]*. I. K. Bilodid (Ed.) (Vols. 1–5). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Busel, V. T.** (Comp. and editor-in-chief) (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.)* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv, Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
- Chemerys, V.** (1993). *Fortetsia na Borysfeni [Fortress on Borysfen]*. Kyiv: Ukrainski pismennyky [in Ukrainian].
- Chepiha, V.** (2003). *Ubyvstvo na khutori bilia Dykanky ["Murder on a farm near Dykanka"]*. *Vitchyzna – Homeland, 1–12*, 152–155 [in Ukrainian].

- Danyliuk, N.** (2004). *Ukraina v slovakh. Movokrainoznavchyi slovnyk-dovidnyk: Navch.posib [Ukraine in words. Linguistic dictionary-handbook: Education. manual]*. Kyiv: VTs Prosvita [in Ukrainian].
- Iermolenko, S.** (1999). *Narysy z ukrainskoi slovesnosti: stylistyka ta kultura movy [Essays on Ukrainian literature: stylistics and language culture]*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Kyryliuk, V.** (2003). «Ubyvstvo na khutori bilia Dykanky» ["Murder on a farm near Dykanka"]. *Kultura i zhyttia – Culture and life*, November 5, 4–5 [in Ukrainian].
- Korol, L.** (2015). Tvorchist Valentyna Chemerysa v konteksti ukrainskoi istorychnoi prozy XX – poch. XXI st. [The work of Valentyn Chemerys in the context of Ukrainian historical prose of the 20th century – beginning 21st century]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu – Scientific notes of Berdyan State Pedagogical University* (Issue VIII), (pp. 161–167) [in Ukrainian].
- Martynova, S.** (2015). Do pytannia rozvytku istorychnoi romanistyky Prydniprovia 1970–1980-kh rokiv [To the question of the development of historical novels of the Dnieper region in the 1970s and 1980s.]. In N. I. Zavertaliuk (scientific editor) and others, *Tainy khudozhnoho tekstu (do problemy poetyky khudozhnoho tekstu) – Secrets of the artistic text (to the problem of the poetics of the artistic text)* (Issue 18), (pp. 137–142). Dnipro: Lira [in Ukrainian].
- Martynova, S.** (2001). Istoriia odnogo romanu, chy roman pro odnu istoriiu [The story of one novel, or a novel about one story]. *Kyiv, 10*, 138–141 [in Ukrainian].
- Romanchuk, L.** (2001). Zahadka charivnosti [A mystery of magic]. *Kyiv, 9–10*, 140 [in Ukrainian].
- Savchenko, V.** «Shliakh u try pokolinnia» (ese pro prozaikiv Prydniprovia): antolohiia prozy Prydniprovia: [peredmova] ["The path of three generations" (essays about prose writers of the Dnieper anthology of prose of the Dnieper: [preface])]. Retrieved from <http://filosof-50.ucoz.ru/publ/3-1-0-76> [in Ukrainian].
- Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. (1977). [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th-15th centuries] (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
- Yakovenko, S.** (Trans. from Polish), **Ulitskaia, D.** (Arranged and ed.) (2008). *Literatura. Teoriia. Metodolohiia [Literature. Theory. Methodology]*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].